

Actuacions arqueològiques a la Base d'Instrucció Militar del XVIIIè Cos de l'Exèrcit Popular de la República (campanyes 2005, 2006 i 2007) Pujalt (Anoia)

Sonia Pascual García

INTRODUCCIÓ

El conjunt patrimonial republicà es troba al terme municipal de Pujalt, al nord d'un turó anomenat l'Obac de les Escomes. Les coordenades del turó són:

Mapa: 34-14 (361)

Situació: 31YTCG687198

El poble de Pujalt se situa al sector de ponent de l'altiplà de Calaf, al límit de la comarca d'Anoia amb la de la Segarra. Dista 9 km de Calaf i s'estén per una remarcable planura enlairada, un típic altiplà, a uns 750 m d'altitud, entre Conill, Sant Ramon i Estaràs. L'altitud del seu altiplà fa que sigui un lloc d'amples panoràmiques vers els Pirineus, les crestes de Montserrat, les serres de Pinós i de Boixadors i els plans d'Urgell.

EL CAMPAMENT MILITAR. CONTEXT HISTÒRIC

El 18 de juliol de l'any 1936 esclatà la Guerra Civil espanyola. Dins del context de la contesa, a mitjan març del 1938 fou instal·lada a Pujalt la Base d'Instrucció Militar del XVIIIè Cos de l'Exèrcit Popular de la Re-

pública.¹ El campament va funcionar fins al gener del 1939, quan la pèrdua de la Batalla de l'Ebre i el ràpid avanç nacional van obligar la retirada de les tropes republicanes, que van abandonar la Base. Posteriorment, el 19 de gener d'aquell any, els nacionals van entrar a Pujalt (Closa i Salines 2004, p. 35).

En la construcció del campament a Pujalt van confluïr diferents elements importants: per una banda, la rapidesa de l'avanç nacional va incidir en el precipitat retrocés republicà² i en la necessitat de reestructuració de l'Exèrcit, ja que s'havien de crear serveis nous i s'havien de constituir bases d'instrucció divisionàries; per l'altra, la situació estratègica de Pujalt, a prop de les principals vies de comunicació de la Catalunya Central, allunyat del front de guerra, limítrof amb Sant Martí de Sesgueioles, centre de reunió i distribució dels reclutes del XVIIIè Cos, a prop de la base del cos de l'Exèrcit, que segons les fonts orals era a Santa Coloma de Queralt, i amb molta matèria primera, locals i edificis per a la construcció de la base.

Els centres d'instrucció, i el de Pujalt entre aquests, foren una peça fonamental en l'organització i la preparació dels contingents. En aquest mateix sentit i propugnats pels líders polítics i militars, el dia 10 d'abril de 1938, el cap de l'Estat Major Central, el general Rojo, va elaborar l'«Informe sobre las medidas generales de tipo militar que conviene adoptar en la situación actual» (Salas Larrazábal, 1973, p. 1.877-1.879), on es preveia la creació de noves bases d'instrucció. Calia, doncs, a part de donar vida als centres d'instrucció militars, exigir a les autoritats civils ajut per al manteniment, el transport i els subministraments per tal que l'Exèrcit Popular pogués realitzar aquest enorme esforç de guerra.

Els antecedents del campament, els trobem a la darreria de l'any 1937 i principis del 1938, quan van començar a arribar a Pujalt els primers soldats republicans, provinents de la població propera de Sant Martí de Sesgueioles i pertanyents a la 27a Divisió d'Infanteria.

1. El XVIIIè Cos de l'Exèrcit Popular pertanyia a l'Agrupació del Sud de l'Exèrcit de l'Est, que juntament amb l'Exèrcit de l'Ebre formaven el GERO (Grups d'Exèrcits de la Regió Oriental). L'Exèrcit de l'Est no va participar a la Batalla de l'Ebre, conservava el seu potencial i estava als terrenys muntanyosos.
2. El 9 de març de 1938 les tropes encapçales pel general Franco endegaren una ofensiva al front d'Aragó i el 15 d'abril del mateix any els nacionals arribaren a la Mediterrània. Això significa que havien ocupat ciutats importants, com ara Lleida i Balaguer, i una part de la Catalunya occidental.

Dins del poble, una sèrie d'edificis es van adaptar i es van convertir en equipament del cos militar,³ i en diferents punts de fora del nucli urbà es van instal·lar altres serveis. Al nord del municipi de Pujalt, en els antics camps de conreu es van construir les pistes d'entrenament i un camp de tir, un camp de futbol i una zona de safareigs per als reclutes; i al bosc, al turó conegut com l'Obac de les Escomes (zona on s'han fet les excavacions arqueològiques) es van construir les instal·lacions defensives (nius de metralladores, refugis antiaeris i polvorí) i els diferents espais per donar cabuda a la tropa (habitacles, cuines...).

PATRIMONI ARQUEOLÒGIC

L'interès pel patrimoni de la Guerra Civil ha anat augmentant en els darrers anys. A mesura que ens anem allunyant cronològicament dels esdeveniments històrics, sembla que s'imposa una inquietud per aconseguir comprensió més científica, rigorosa i global, que no s'acaba amb l'enfocament historiogràfic, sinó que també considera la perspectiva patrimonial i arqueològica.⁴

No obstant això, el tractament del patrimoni recent amb mètodes arqueològics no s'acostuma a fer amb la freqüència que caldria, i moltes vegades es tracta d'actuacions amb moltes mancances que s'han d'anar corregint amb una bona política d'actuació.⁵

3. Als edificis del poble, s'hi van instal·lar diferents serveis: el servei de roba, subministrament i intendència, la presó, la casa dels refugiats, l'hospital militar, l'armeria, les oficines militars, un taller de reparació de vehicles, un estacionament de camions, la casa dels instructors, el centre cultural, un forn de pa, l'*Hogar del Soldado*, una serradora i el Socors Roig, entre d'altres.
4. Hi ha diferents països amb exemples notables de polítiques de conservació, excavació i conversió en museus dels espais de guerra, com la vall de Shenandoa als Estats Units, Normandia, Verdun i el Somme a França, Ipres i els camps de Flandes a Bèlgica, els museus de la Resistència a Itàlia, la Ruta del Terror a Berlín i els camps de concentració convertits en museus a tot Europa, entre d'altres iniciatives i projectes. En el cas de la Guerra Civil, durant els últims anys també s'han estat duent a terme iniciatives municipals i comarcals que de manera aïllada recuperen els escenaris. De fet, hi ha zones on els treballs han adquirit una major dimensió, com en els projectes de la Batalla de l'Ebre, de Brunete, de Belchite o de Terol.
5. Les primeres iniciatives van ser l'any 2000, quan es van excavar les defenses de Madrid (Morín de Pablos *et al.*, 2002). Des d'aleshores fins a l'actualitat, les excavacions arqueològiques d'aquests espais han estat escasses, si no gairebé inexistentes.

Si atenem la normativa catalana vigent, tant el contingut del Reglament de protecció del patrimoni arqueològic i paleontològic com el de la Llei del patrimoni cultural català consideren les restes de la Guerra Civil patrimoni arqueològic català. Per tant, és necessària la intervenció arqueològica si a causa de la seva descoberta, documentació o investigació cal remodelar els terrenys.⁶

No obstant això i malgrat la cobertura legislativa catalana, una anàlisi de les restes d'aquests espais evidencia l'absència de protecció legal, de polítiques d'investigació i de divulgació, i, per altra banda, palesa que es continua tolerant el saqueig de les restes materials d'aquests jaciments arqueològics. Sortosament, sembla que la situació comença a canviar; si més no, actualment l'àmbit institucional està treballant per prendre consciència d'aquestes restes i per tirar endavant polítiques d'estudi i conservació.

En el cas que ens ocupa, les intervencions efectuades al campament d'instrucció de Pujalt han apostat, des dels seus inicis, per la interdisciplinarietat i s'han considerat un projecte íntegre. Els treballs van començar l'any 2001, quan l'Ajuntament va encarregar un estudi a la Diputació de Barcelona (Hernández i Santacana, 2001) i van començar les primeres investigacions (Closa i Salines, 2003). Posteriorment, l'any 2003 es va fer un avantprojecte del Centre d'Interpretació del Campament (Caus, 2003) i, finalment, l'any 2006 es va fer un tercer projecte (AA.DD., 2006) en el qual s'apuntava un projecte global d'actuació.

Les intervencions patrimonials van començar l'any 2004, quan es va fer una neteja superficial, i l'any següent van iniciar-se les excavacions arqueològiques, que s'han fet anualment fins a l'actualitat⁷ (Pascual García, 2007a, 2007b i 2008). A partir de l'any 2006, les intervencions es van completar amb actuacions de consolidació i restauració d'algunes de les estructures i es va iniciar una gestió divulgativa en la qual es continua treballant actualment.

6. La normativa no es manifesta explícitament sobre les restes recents, però es poden entendre incloses en la definició. Vegeu el Reglament 78/2002, de protecció del patrimoni arqueològic i paleontològic, i l'article 47.2 de la Llei 9/1993, de 30 de setembre, del patrimoni cultural català.

7. Totes les intervencions van ser promogudes per l'Ajuntament de Pujalt i van ser coordinades per Pere Tardà fins a l'any 2006. A partir d'aquesta campanya, les realitzà l'empresa Cat Patrimoni de Web Cultura SCP.

RESULTATS DE LES INTERVENCIONS ARQUEOLÒGIQUES

Tractarem ara els resultats de les actuacions: de la intervenció de neteja, en la qual es va actuar en un conjunt de defensa antiaèria i una sèrie de tendes còniques o de tipus suís, i de les altres tres intervencions efectuades amb metodologia arqueològica, que detallarem a continuació.⁸

Metodològicament, les restes del campament es van distribuir, en primer lloc, en àrees: l'àrea A,⁹ corresponent a la zona de l'Obac de les Escomes, i l'àrea B, corresponent a les instal·lacions bastides al nucli urbà. Per altra banda, els diferents espais aïllats es van distribuir en sectors: els sectors 1, 2, 3 i 4, a l'àrea A, i el sector A, a l'àrea B. Dins dels sectors, al seu torn, les delimitacions arquitectòniques es van distribuir en àmbits.¹⁰

ÀREA A

L'àrea A, doncs, correspon a l'Obac de les Escomes, on es van adaptar i es van preparar diverses terrasses a la part nord per bastir un gran complex que donava cabuda als soldats.

8. Les excavacions arqueològiques s'han fet mitjançant camps de treball i amb la col·laboració de voluntaris de la zona, dels Escoltes de Calaf, del Servei Civil Internacional i de l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica.
9. Dels sectors de l'àrea A, el sector 1 correspon a la part més elevada del campament, on s'han localitzat els conjunts de defensa antiaèria i diferents allotjaments; al sector 2, a la zona situada a mitja muntanya, a l'oest, s'ha recuperat una altra zona d'allotjament amb tendes suïsses; al sector 3, a l'est de l'anterior, s'ha documentat una tercera zona d'allotjament, en aquests cas amb barracots de fusta, i, finalment, al sector 4, corresponent a la part més baixa del campament, situat al peu de la carretera que va al poble, s'ha recuperat un polvorí i un refugi antiaeri.
10. Els àmbits intervinguts a l'àrea A són: 1-A i 1-B (sector 1) i 2-A, 2-B i 2-C (sector 2), durant la campanya de neteja; de l'àmbit 1-C a l'àmbit 1-Q (sector 1), del 2-D al 2-I (sector 2), del 3-A al 3-J (sector 3) i 4-A i 4-B (sector 4), durant les campanyes d'excavació. A l'àrea B, s'ha intervingut només a l'àmbit A-1.

SECTOR I

Conjunts de defenses antiaèries

En ambdós extrems del sector es van documentar dos conjunts de defenses antiaèries, de característiques molt similars. Descriurem el situat a l'est del sector (àmbits 1-C i 1-D), atès que és el que va ser excavat amb metodologia arqueològica.

Al nord hi havia un espai circular —de 3 m de diàmetre— amb un pilar central sobre el qual s'instal·lava una metralladora antiaèria, amb una banqueta al voltant on s'asseien dos soldats (l'un amb la metralladora i l'altre facilitant l'entrada de la cinta).

Del sud de l'emplaçament sortia una trinxera, excavada a la roca natural, en direcció sud-oest, que el connectava amb un búnquer. La trinxera tenia una planta en ziga-zaga, per ampliar la defensa i facilitar que es pogués esquivar la metralla; tenint en compte la quantitat de terra trobada a l'interior, és possible que les parets s'haguessin construït amb aquest material.

Al búnquer —d'1,60 m d'amplada i 2,60 m de llargada—, s'hi s'accedia des de l'est. L'ocupació de l'interior per part dels soldats quedava testimoniada per una llar de foc i per dues fustes, a la paret nord, que podrien haver estat emprades com a penjadors.

Conjunt de les cuines

Al centre del sector es va intervenir en una franja estesa per tota l'amplada (nord-sud), on es van documentar una sèrie d'espais destinats a allotjar els soldats i una de les cuines del campament.

Constitueixen un conjunt interessant els àmbits 1-J, 1-K, 1-L i 1-M, situats al sud del sector 1. El formen una antiga pallissa que va ser reaprofitada per a la instal·lació d'una de les cuines del campament (àmbit 1-J) i que posteriorment es va intentar d'ampliar, per la qual cosa al sud s'hi va construir un altre espai que va quedar inconclús (àmbit 1-K); una rampa arranjada al nord dels espais anteriors (àmbit 1-L), on acabava un camí que venia des de la carretera que anava del poble fins a les cuines, per on passaven els camions i els carros que portaven els subministraments, i la qual, alhora, connectava els àmbits anteriors amb l'era de dalt, on es trobava l'àmbit 1-M.

L'àmbit 1-J és un espai quadrat de 49 m² al qual s'accedia des d'un empedrat. Al seu interior, al nord-oest hi havia una pica rectangular (d'1,90 m x 80 cm x 45 cm), feta amb una capa prima de ciment sobre un mur de pedres i la qual s'omplia des de l'exterior mitjançant una canalització d'uralita que travessava el mur nord de l'àmbit.

A l'est es va documentar una zona de combustions. Es van recuperar les restes de dos focs i d'un forn bastit a la cantonada nord-est. Es tractava d'una estructura d'una única cambra amb coberta de volta, feta d'argila i revestida amb rajoles, de planta d'un quart de cercle, d'aproximadament 2 m de radi, i del qual s'han conservat 1,10 m.

Aquest àmbit difereix de la resta dels espais del campament perquè té una major qualitat en els acabats i busca la higienització. Així ho mostren el fet d'haver estat pavimentat amb rajoles (van ser espoliades) i l'arranjament de l'empedrat per accedir-hi.

L'àmbit 1-M també correspon a una antiga pallissa, de mides més irregulars (entre 3 m i 4,40 m d'amplada i entre 4 m i 4,60 m de llargada), que va ser reaprofitada per allotjar soldats i, atesa la proximitat a la cuina, possiblement perquè s'hi allotgessin els soldats que se n'encarregaven.

Zona d'allotjaments semisoterrats

Al nord del sector es va intervenir en un conjunt d'allotjaments per a les tropes, de construcció més irregular que els recuperats a la resta del campament, que ens van fer plantejar si podien correspondre a iniciatives particulars fora de la planificació militar.¹¹ Es tractava d'espais semisoterrats la construcció dels quals anava precedida d'un gran rebaix —efectuat als nivells naturals— damunt el qual es construïa la coberta, normalment sobre algun mur que alçava l'interior.

Els sostres foren construïts amb bigues, lloses de pedra i uralita, i eren coberts amb terra, excepte en l'àmbit 1-Q, on s'ha documentat una coberta feta amb lona subjectada per puntals.

El conjunt —llevat dels àmbits 1-E i 1-F— se situa al sud d'un accés que travessava el campament de nord a sud-oest, des de la carretera fins a la part superior del turó, per on circulaven els vehicles.

11. Les fonts orals ens parlen d'una certa flexibilitat en aquest aspecte, sobretot amb els soldats que estaven llargs períodes al campament i buscaven majors comoditats.

Els àmbits 1-E i 1-F són espais rectangulars (de 5 x 4,20 m el primer i 4 x 3,60 m el segon). Se n'ha conservat una alçada màxima de 2 m i a l'interior s'ha recuperat una llar de foc en cadascun.

Al sud de l'accés hi ha la resta dels àmbits que tractarem.

El primer està format per una zona d'emmagatzematge rectangular (1-I) (d'entre 1,50 m i 2 m d'amplada i 2 m de llargada) que comunica amb un espai quadrat de 16 m² (1-G), on dormien uns quants soldats, mitjançant un passadís (1-H) de 3 m de llargada i 1 m d'amplada.

L'àmbit 1-G difereix de la resta del conjunt d'allotjaments. Quant a la qualitat constructiva, estava dotat —al sud-est— d'una magnífica xemeneia decorada amb dues fustes que emmarcaven la boca, i d'un retall a la paret oest, emprat possiblement com a prestatge.

Al nord d'aquest àmbit hi ha l'àmbit 1-Q, un espai rectangular (de 4,50 m d'amplada i 3,70 m de llargada), al qual s'accedeix des d'un petit passadís que hi ha al nord.

Al sud hi ha l'àmbit 1-NY, un espai irregular de mides (entre 6 m i 7,85 m d'amplada i 5,50 m de llargada). És destacable el fet que la construcció de l'habitatge no es va arribar a acabar mai, possiblement perquè va coincidir amb el ràpid i inesperat abandonament de la Base.

Finalment, al sud-oest dels àmbits descrits hi ha els àmbits 1-O i 1-P. El primer és un espai rectangular (de 7,50 m d'amplada i 5,70 m de llargada) al qual s'accedia des del sud-est, d'una zona plana (àmbit 1-P) on hi havia unes escales que —tot i que no s'ha excavat la zona— ens recorden les documentades a les zones de barracots.

Val a dir que la funció d'allotjament d'aquests espais queda corroborada per la troballa, a l'interior de cadascun (excepte en l'àmbit 1-NY, que no es va acabar de construir), d'almenys una combustió. L'única excepció és l'àmbit 1-Q, amb coberta tèxtil, on la combustió es va localitzar a l'exterior.

SECTOR 2

Zona d'allotjaments en tendes còniques o de tipus suís

Al sector 2 es va documentar una segona tipologia d'habitacles. A diferència dels excavats en el sector 1, eren construccions organitzades i possiblement planificades durant la construcció del campament militar.

Es tractava d'una zona d'allotjaments formada per un conjunt de dotze emplaçaments de tendes còniques o suïsses, construïdes al llarg de dues terrasses, de les quals es va recuperar un total de nou: tres durant la campanya de neteja (àmbits 2-A, 2-B i 2-C) i sis més durant les excavacions arqueològiques (àmbits 2-D a 2-I).

Eren estructures circulars de 6,20 m de diàmetre, amb una base de pedra d'una altura aproximada d'1 m (per evitar l'entrada d'aigua a l'interior) i una estructura circular al centre d'1,10 m de diàmetre, on devia haver-hi el puntal de fusta que subjectava la lona que les cobria.

Segons les fonts orals, a l'interior hi havia un passadís de fusta, des de l'entrada fins al centre, on —a sobre de l'estructura central— hi havia una fusta circular on deixaven els fusells amb la boca mirant cap amunt repenjats al puntal. Segons aquestes fonts, dormien a la resta de la tenda, sobre palla i posats en bateria, l'un al costat de l'altre, un total de vint soldats.

Juntament amb el conjunt d'emplaçaments, es va construir un sistema d'evacuació de les aigües, sobretot les de les pluges, per tal de donar-los sortida i evitar que entressin a l'interior dels allotjaments. Darrere de cadascuna de les tendes es va bastir un conjunt de canals, excavats al terreny, que desviaven l'aigua cap a terrasses inferiors.

Al sud-est de la terrassa superior es van recuperar cinc esglaons d'una escala que comunicava la zona de les tendes suïsses amb la part més elevada del campament.

SECTOR 3

El sector 3 correspon a un espai situat a l'est de l'Obac de les Escames, limitat per la banda oriental per l'accés dels vehicles. S'hi van bastir dues plataformes on es va documentar una tercera zona d'allotjaments, fets en barracots de fusta, un espai lúdic (el barracot del teatre), diferents refugis antiaeris, una latrina i una pedrera.

A part dels espais del campament militar, s'hi va documentar una estructura anterior: un forn de calç.

Els barracots

Els allotjaments d'aquest sector, com els del sector 2, són construccions organitzades i planificades durant la construcció del campament.

ment militar. Es tracta de barracots rectangulars, construïts amb fusta, que van ser cremats durant l'abandonament¹² i dels quals només s'ha recuperat l'emplaçament i el sistema de canalitzacions excavat al seu voltant.

Fins a aquest moment, s'han distingit dos tipus de barracots: els d'allotjament i un altre on es realitzaven actes lúdics, de mides més grans que la resta, conegut com a *barracot del teatre*.

Les excavacions mostren que els emplaçaments dels primers tenien dues mides diferents: mentre que els de la plataforma inferior eren de 4,5 m d'amplada i 17 m de llargada, els de la superior eren de 6 m d'amplada i entre 30 m i 36 m de llargada. Això indica que possiblement hi havia una distribució diferent a cada terrassa: mentre que a la inferior els barracots estaven col·locats de manera individual, és possible que a la superior s'instal·lessin de dos en dos, l'un a tocar de l'altre.

L'excavació dels emplaçaments de la terrassa inferior, 3-A i 3-B, ens ha permès aproximar-nos al seu funcionament. Eren barracots de fusta amb coberta de doble vessant feta d'uralita i per l'est tenien una porta que donava a un passadís que els comunicava amb l'altre barracot emplaçat al costat. El barracot s'assentava sobre unes fustes clavades a terra de manera que la base de l'edifici quedava enlairada, fet que protegia la base del barracot de la humitat i de l'aigua de la pluja, que passava per l'espai que quedava entre el terra del rebaix i la base d'aquell. L'exterior dels barracots estava pintat de color verd blavós, color que s'ha conservat en algun fragment de les fustes recuperades.

Els barracots es comunicaven amb el que tenien al costat mitjançant un passadís que arribava fins a unes escales que accedien a un camí situat al nord de l'edifici, a un nivell inferior. Es tractava d'un camí que travessava la plataforma dels barracots d'est a oest per tal de connectar-los, mitjançant escales i passadissos, entre si.

El segon tipus de barracot recuperat, el barracot del teatre (àmbit 3-F), es va construir a l'extrem est de la plataforma superior i tenia unes mides molt superiors a les dels comentats anteriorment. Tot i que només se n'ha excavat la meitat, se'n poden intuir les mides totals: 7 m d'amplada i 33 m de llargada. Es tractava d'un barracot de fusta amb coberta de doble vessant i envoltat d'un sistema de canalitzacions. S'hi accedia

12. Les fonts orals coincidien a afirmar que moltes de les estructures van ser cremades pels soldats republicans quan van haver d'abandonar el campament, per evitar que els nacionals les poguessin reutilitzar.

des de l'oest, on hi havia unes escales de les quals només s'han conservat restes del primer esglaió.

Estructures complementàries: latrina i pedrera

Al nord de la plataforma inferior hi havia una sèrie de latrines de les quals només una va ser excavada: la situada a la banda oriental del conjunt (àmbit 3-E). D'aquesta, només es van recuperar un gran retall (de 2,20 m x 2,30 m x 5,30 m) excavat als nivells geològics i alguns dels murs que, segon les fonts orals, subjectaven un entarimat de fusta que cobria el forat, que quedava tapat per unes parets fetes amb elements vegetals.

A l'extrem oriental de la mateixa plataforma es va documentar una de les pedreres d'on s'extreien les pedres per a la construcció del campament (àmbit 3-C).

Boques dels refugis antiaeris

A la terrassa superior, al tall sud, es van excavar les boques de quatre refugis antiaeris (àmbits 3-G, 3-H, 3-I i 3-J, localitzats d'est a oest),¹³ la construcció d'almenys tres dels quals no es va concloure (en l'àmbit 3-G això no es pot determinar, perquè té la boca obstruïda a causa de l'enderroc de part de la coberta).

Els refugis documentats són túnels excavats a la roca natural, fets en un espai obert que generava un passadís i connectava dos emplaçaments de barracots, un a cada costat. El sistema de canalitzacions de darrere dels barracots continuava per aquests àmbits, i en algun cas es conduïa l'aigua cap al pendent nord (àmbit 3-G).

A l'interior dels refugis es van documentar alguns forats on es dipositaven els puntals que subjectaven una estructura de fusta que protegia l'accés, que era la part més feble (aquest no és el cas de l'àmbit 3-J, on la construcció del refugi es va concloure abans de posar aquesta estructura).

13. Desconeixem el nombre exacte de refugis antiaeris existents a la plataforma. Fins a aquest moment es coneixen un total de cinc refugis antiaeris, quatre dels quals van ser excavats.

L'excavació d'aquests espais ens ha permès observar diferents fases constructives a les plataformes dels barracots. Mentre que a la terrassa inferior els dos emplaçaments (situats a cada extrem de la plataforma) van ser construïts i emprats per les tropes, a la terrassa superior només documentem una ocupació total a la part oriental de la plataforma;¹⁴ la resta es va distribuir en terrasses, però sembla que no es va arribar a ocupar. Molt possiblement, el campament estava en obres quan es va haver d'abandonar, fet que ens indica una contínua activitat constructiva i d'ampliació fins als últims dies.

Així, doncs, la construcció de la plataforma superior tingué tres fases: en primer lloc, la construcció de la meitat oriental de la terrassa, des del barracot dels actes lúdics fins a l'emplaçament situat davant del refugi (àmbit 3-I); en segon lloc, l'ampliació de la terrassa per tal de fer-la arribar fins a l'accés dels vehicles, i, finalment, l'inici de l'excavació dels refugis antiaeris descrits anteriorment.

Forn de calç anterior al campament militar

Cal destacar la troballa, a la banda oriental del turó, d'una estructura anterior a la instal·lació del campament militar: les restes d'un forn de calç del segle XVIII (àmbit 3-D),¹⁵ que va quedar seccionat per la construcció de la carretera que actualment va fins al poble de Pujalt. La boca del forn —vista en el tall de la carretera— se situa al nord, i, per tant, la zona de treball i d'entrada de la combustió amb els corresponents espais complementaris (emmagatzematge de la fusta...) van desaparèixer durant la construcció de la carretera esmentada.

SECTOR 4

Al peu de la carretera que va fins al poble de Pujalt, s'han localitzat dues galeries excavades als nivells geològics: la primera —situada a

14. Tot i que no s'ha excavat cap emplaçament de la plataforma superior, s'observen moltes uralites i terres cremades a ambdós costats dels espais on es van excavar els refugis, i, per tant, hi devia haver hagut barracots que devien ser cremats quan es va abandonar el campament.

15. Només en va ser documentada l'estructura, de manera que la seva excavació va quedar inconclusa.

l'est— correspon a un polvorí i la segona, a un refugi antiaeri integral, amb dues boques situades a l'oest (àmbits 4-A i 4-B, respectivament, ambdós excavats).

La primera galeria, el polvorí, era un túnel —de 20 m de llargada, entre 80 cm i 1,80 m d'amplada, i d'alçada oscil·lant entre els 1,60 m i els 2,20 m— que quedava molt protegit per una porta que el tancava i pels soldats que hi feien guàrdia.

El refugi antiaeri tenia diferents galeries disposades en ziga-zaga, clarament concebudes per protegir l'interior contra els efectes de la metralla. Les mides seves aproximades eren: 110 m de llargada total, entre 1 m i 1,60 m d'amplada, i entre 1,80 m i 2,40 m d'alçada.

Igual que els refugis descrits anteriorment, aquests dos espais també tenien un reforç de fusta a l'entrada, del qual tenim com a testimoni els forats fets per als puntals.

Posteriorment a l'abandonament del campament militar, durant la dècada dels cinquanta, els àmbits, per una iniciativa de caire privat, es van reaprofitar i a l'interior es van cultivar xampinyons. D'aquest moment es documenten una sèrie de reformes, com ara l'excavació, a les parets i al llarg de tot l'àmbit, d'una banqueteta sobre la qual es plantaven els xampinyons.

ÀREA B

Com hem assenyalat anteriorment, l'àrea B correspon a les instal·lacions bastides al nucli urbà, on es van iniciar les actuacions arqueològiques l'any 2007 amb l'excavació del refugi antiaeri situat a la plaça de Dalt (sector 1, àmbit A).

Al refugi, situat sota la plaça, s'hi accedeix mitjançant unes escales de pedra. Es tracta d'un túnel excavat a la roca natural, orientat en direcció nord-sud, tot i que després gira en direcció est-oest, i amb unes mides de 19 m de llargada, 1 m d'amplada i una alçada oscil·lant entre 1,70 m i 2,10 m.

En aquest cas, observem que el refugi té un reforç doble: una volta feta de pedra amb ciment, a l'entrada, en la qual es recolzava una estructura en fusta com les descrites anteriorment, però més llarga, d'uns 6 m de llargada.

MATERIAL ARQUEOLÒGIC RECUPERAT A LES INTERVENCIONS

Dins del conjunt de material recuperat durant les intervencions efectuades, juntament amb tots els objectes relacionats amb el campament militar, cal destacar un fragment de ceràmica de producció manual¹⁶ que ens apunta l'existència d'un assentament protohistòric a la rodalia de l'Obac de les Escomes.

La resta de material recollit correspon a la vida al campament militar i el podríem classificar en tres grups diferents: els elements pertanyents a les instal·lacions (construcció, mobiliari i eines de treball), els objectes quotidians i personals, i, per acabar, els elements militars (la vestimenta i els elements armamentístics).

Dins del primer grup, entre el material de la construcció destaquen quantitativament els claus, però també es van recuperar altres elements de serveis (aïllants de porcellana i cables de corrent), filferros i fil de coure. També cal destacar la troballa d'un mall de ferro.

A les zones de barracots es van recuperar fragments de fusta dels edificis (alguns de cremats i d'altres encara amb part de la pintura de color verd blavós), material de la teulada (uralita, anelles i cargols), molles dels matalassos i diverses frontisses.

Dins del segon grup, cal destacar la quantitat de llaunes de conserva i d'ampolles trobades al llarg del campament.¹⁷ En menor quantitat també es van recuperar plats, algunes de les anelles d'aquests (o de gots) per penjar-los al cinturó, mànecs de coberts i material ceràmic, com ara fragments de cassoles o de tasses de pisa blanca.

Pel que fa al material relacionat amb la higiene, es van trobar fragments de miralls, una màquina d'afaitar, tubs de pasta dentífrica i unes ampolles de vidre, de mida petita, possiblement per posar-hi colònia; pel que fa al material d'oficina i de comunicació, es van recuperar tinters, algunes xinxetes, grapes i un parell de tapes de ploma estilogràfica o de bolígraf; i també es van recuperar altres objectes de la vida quotidiana, com ara encenedors, tisores de ferro, navalles suïsses, possibles elements d'una maleta (un cademat i un element ornamental d'aquesta), un calçador de sabates i nanses de cubells de ferro.

16. Correspon a un informe de cocció oxidant reductora, d'acabats grollers i amb desgreixant de quars i mica.

17. L'abundant presència d'aquests objectes s'explica pel fet que cada soldat rebia diàriament un lot de llaunes i beguda per tal d'alimentar-se, independentment dels àpats generals.

També es van recuperar envasos de medecines: un xarop, dos revitalitzadors, un d'aquests de Cerebrino Mandri, amb la llegenda «Cerebrino Mandri. Cura los dolores nerviosos y reumáticos», i una tub de llautó per posar pastilles.

Del grup dels elements militars, s'han distingit els referents a la vestimenta i els elements armamentístics.

Dels primers, se'n van recuperar alguns fragments, com ara sivelles de les guerreres, diverses soles de sabata, restes d'una bota i diferents botons dels uniformes —de nacre i metàl·lics, amb l'emblema del cos al qual pertanyia el soldat uniformat (dels cossos d'infanteria i d'aviació)—. Per altra banda, també es va recuperar una insígnia de metall del cos de ferroviaris, un fragment d'una altra de bronze i dos més amb l'escut de Catalunya i amb una llegenda que deia «Preparem-nos», l'una, i «Per Catalunya», l'altra.

L'estudi dels elements armamentístics és complex i esdevé força difícil determinar el volum i el tipus d'armament que tenia la base a partir dels elements recuperats en les intervencions. Hem de tenir en compte que estem treballant amb una informació parcial, en primer lloc perquè molts d'aquests objectes es refonien i es reutilitzaven (com en el cas dels casquets), i en segon lloc perquè són un dels grups més afectats per les espoliacions, i, per tant, el volum del material recuperat a les campanyes d'excavació —en el qual basem el nostre estudi— no correspon al volum real existent al campament.

D'altra banda, el volum total de les municions recuperades durant les campanyes arqueològiques encara està en procés d'estudi. No obstant això, les dades obtingudes fins a aquest moment ens permeten fer una petita aproximació, que caldrà considerar amb prudència en espera de l'estudi d'un major volum de material.

En primer lloc, s'han recuperat diversos fragments de bombes de mà: dues anelles de seguretat i una granada del tipus Lafitte bastant sencera.

La resta d'armament correspon a peces d'arma lleugera o d'infanteria: nombrosos carregadors o pintes, del tipus de làmina o de molla, una sivella d'un portafusell (corretja per portar l'arma penjada), un forrellat i munició, que detallarem a continuació.

La munició recuperada pertany a l'arma per excel·lència del cos d'infanteria de l'Exèrcit Espanyol als anys trenta: el mosquetó Mauser,¹⁸

18. Tot i que el nom més estès i popularitzat per denominar aquest arma és el de fusell, hem utilitzat el terme mosquetó perquè és el terme emprat entre la documentació de la CIG (Comissió d'Indústries de Guerra) (Madariaga Fernández, 2003).

adoptat des del final del segle XIX amb el calibre tradicional de 7,65 mm, però que a Espanya es va construir des d'un principi amb el de 7 mm (Madariaga Fernández, 2003, p. 591).

Els materials recuperats assenyalen com a mínim tres tipus de mosquetons amb recambra per als calibres de 7 mm, 7,62 mm i 7,92 mm.

Si descartem de l'estudi el gran nombre de beines molt malmeses, de les quals no es va poder determinar ni el tipus ni la procedència (33 %), s'ha recuperat munició d'origen estranger (63 %), munició nacional (3 %) i munició que no presenta cap marcatge (1 %).¹⁹

Respecte a la munició estrangera, el volum més gran provenia d'Àustria, Txecoslovàquia i la URSS.²⁰ Aproximadament un 45 % de la munició estrangera era austríaca i corresponia a unes bales fabricades l'any 1937, especialment per a la Guerra Civil espanyola, a Hirtenberger (Hritenberger Patronen Zundhüntchen und Metallwarenfabrik); un 28 % procedia de Txecoslovàquia, també era de l'any 1937 i s'havia fabricat a Brno (Zbrojovka), excepte una que va ser fabricada a Praga (Sellier & Bellot), i, finalment, un 21 % de la munició estrangera provenia de l'aleshores Unió Soviètica. La majoria s'havia produït a Lugansk, a l'actual Ucraïna (Luganski Patronyi Zavod), i era munició antiga, fabricada durant els anys 1922, 1923, 1925, 1926 i 1927. La resta provenia de dues fàbriques de l'actual Rússia: a Tula (Tulski Patronnyi Zavod), amb munició fabricada els anys 1926, 1928 i 1932, i a Podolsk (Fàbrica Estatal de Podolsk), amb munició de l'any 1937.

En molta menor proporció trobem munició d'Alemanya (2 % de la munició estrangera), Grècia (1 %), Noruega (1 %) i Bèlgica (1 %).

19. Alguns cartutxos no tenien cap marca o la que tenien no corresponia a cap fàbrica coneguda. Això ha estat i és una pràctica habitual quan se subministra munició de contraban a països sotmesos a un bloqueig (com ho va ser l'Espanya republicana). Altrament, diversos tallers que fabricaven munició per al bàndol republicà no feien marques en la munició —o, en tot cas, les mínimes— per no donar pistes al bàndol contrari i evitar el bombardeig de les fàbriques.

20. Enrique Moradiellos destaca la gran ajuda material de Mèxic, Txecoslovàquia i la URSS a la República, tot i que no es podia equiparar en quantitat o qualitat amb la que Alemanya i Itàlia van oferir als nacionals (Moradiellos, 2005). Respecte a les municions austríaques, s'han de considerar diferents mecanismes d'introducció, com el mercat negre, o bé d'altres com el que suggereix l'historiador Ojeda per al cas de Mèxic, en relació amb el qual defensa que els diplomàtics mexicans van participar en activitats d'espionatge a favor de la República espanyola i van passar clandestinament a Espanya milions de cartutxos de fabricació alemanya i austríaca (Ojeda Revah, 2005).

La munició alemanya que es va recuperar va ser fabricada durant els anys 1936 i 1937. La de l'any 1936 procedia d'una fàbrica de Magdeburg (Armaturen und Maschinenfabrick A. G.) i una d'Altenburg (Hugo Scheneider, A. G.), i la de 1937, d'una de Lübeck-Schlutup (Deutsche Waffen und Munitions fabrik A. G.).

La munició grega, produïda durant els anys de la Guerra Civil, provenia d'Atenes (Greek Powder & Cartridge Co.); la noruega, de l'any 1936, procedia de Raufoss (Raufoss Ammunisjonfabrikker), i, finalment, la belga es fabricava a Herstal (Fabrique Nationale d'Armes de Guerre).

Cal destacar la presència d'una beina provinent de Mèxic, de l'any 1931 i fabricada a Ciutat de Mèxic, a la Fàbrica Nacional de Cartuchos.²¹

Dins de la munició nacional recuperada, quantitativament inferior a l'estrangera, la majoria corresponia a les fabricades per la Generalitat de Catalunya a les indústries de guerra. En concret, provenien de la Fàbrica F-12, establerta a Girona durant els tres anys que va durar el conflicte.²² A banda d'aquestes, en menor proporció es va trobar munició de l'any 1937 fabricada a Palència (Fàbrica Nacional de Palencia) i una beina de l'any 1919 produïda a Toledo (Fàbrica Nacional de Toledo).

VALORACIONS FINALS

Així, doncs, per concloure, ens trobem davant d'unes restes importants dins de la reorganització de l'Exèrcit Republicà, creades en un moment crític per tal de nodrir l'Exèrcit Popular. Hi ha la certesa que Pujalt no era l'únic centre d'instrucció del XVIIIè Cos, però es tractava del que quedava més allunyat del front, ja que els altres, situats a les comarques de la Segarra i l'Urgell (Tàrraga, la Curullada, Vallfogona de Riucorb i Granyena, entre d'altres) s'endinsaven cap a les terres del Segre (Hernández i Santacana, 2001, p. 110).

21. Vegeu l'aportació en el terreny de l'ajuda militar del Govern de Cárdenas a la República espanyola durant la Guerra Civil (Ojeda Revah, 2005).

22. La marca F-12 a les beines recuperades ens indica que van ser fabricades entre l'any 1937 (a partir del febrer) i l'any 1938. Els primers passos de la fàbrica (establerta en una antiga fàbrica de «tapón corona») van ser entre el setembre i l'octubre del 1936, però no va ser fins al febrer del 1937 que va ser adoptada per la CIG (Comissions d'Indústries de Guerra) la denominació oficial de F-12 —registrada com a Fàbrica de Cartuchería de Gerona (Madariaga Fernández, 2003, p. 475)—.

Des del punt de vista patrimonial, les intervencions com les efectuades al campament d'instrucció són interessants, atès que és necessari replantejar i donar «valor històric» al patrimoni arqueològic de cronologia contemporània.

Així, doncs, s'ha de considerar el patrimoni arqueològic no una qüestió d'època, sinó una manifestació de la cultura material de l'ésser humà en qualsevol moment. S'han d'iniciar i de desenvolupar polítiques globals de protecció d'aquest i, en el cas que ja hi siguin, s'han de posar en marxa.

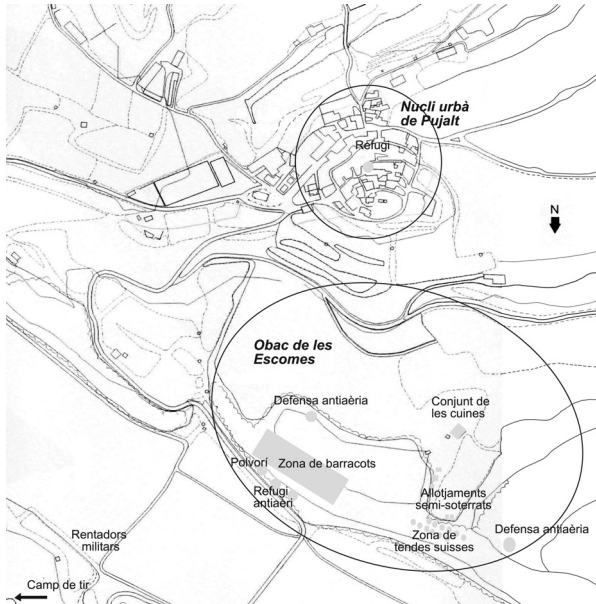
BIBLIOGRAFIA

- AA.DD. (2006): *Memorial de l'Exèrcit Popular*. Pujalt, Cat Patrimoni de Web Cultura SCP.
- CAUS, R. (dir.) (2003): *Campament de l'Exèrcit Popular*. Pujalt. Centre d'Interpretació. *Avantprojecte*. Barcelona.
- CLOSA I SALINES, F. (2003): *Memorial del 18è Exèrcit republicà a Pujalt*. Pujalt, Ajuntament de Pujalt.
- CLOSA I SALINES, F. (2004). «La Base d'Instrucció de l'Exèrcit Republicà a Pujalt (1938-1939)», *Revista d'Igualada* (Igualada), núm. 18, p. 22-37.
- JORBA I SOLER, A. (1982): *Agonia d'una ciutat (crònica dels fets més importants ocorreguts a Igualada en el període 1936-1939)*. Igualada.
- HERNÁNDEZ, F.X.; SANTACANA, J. (dir.) (2001): *Historial de l'Exèrcit Popular: Projecte d'idees (museològic/museogràfic)*. Pujalt. Barcelona. Diputació de Barcelona: Xarxa de municipis; Universitat de Barcelona: Taller de Projectes. Patrimoni i Museologia.
- MADARIAGA FERNÁNDEZ, F.J. (2003): *Las industrias de guerra de Cataluña durante la Guerra Civil*. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili. (Tesi doctoral).
- MORADIELLOS, E. (2005): «Un triángulo vital para la República: Gran Bretaña, Francia y la Unión Soviética ante la Guerra Civil española». *Baratalia Virtual. Revista de prensa: En torno a la Guerra Civil española 1936-39*. (En línia) <<http://www.acms.es/web/archivos/GCE-01.html>> [Consulta: 15 de gener de 2008]
- MORÍN DE PABLOS, J.; ESCOLÁ, M.; BARROSO CABRERA, R.; PÉREZ-JUEZ GIL, A. (2002): «Arqueología de la Guerra Civil: excavaciones arqueológicas en las trincheras», *Revista de Arqueología* (Madrid), núm. 250, p. 22-31.
- OJEDA REVAH, M. (2005): *México y la Guerra Civil española*. Madrid, Turner.
- PASCUAL GARCÍA, S. (2007a): *Memòria arqueològica: Intervenció arqueològica al campament republicà de Pujalt (l'Anoia). Camp de treball del 18 de juliol al 15 d'agost de 2005*. Barcelona.
- PASCUAL GARCÍA, S. (2007b). *Memòria arqueològica: Intervenció arqueològica al campament republicà de Pujalt (l'Anoia). Camp de treball del 17 de juliol al 12 d'agost de 2006*. Barcelona.
- PASCUAL GARCÍA, S. (2008). *Memòria arqueològica: Intervenció arqueològica al campament republicà de Pujalt (l'Anoia). Camp de treball del 16 de juliol al 10 d'agost i del 20 al 30 d'agost de 2007*. Barcelona.

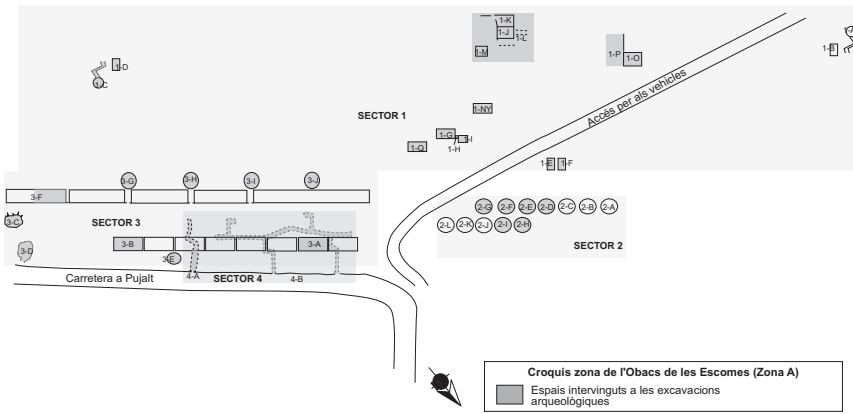
Actuacions arqueològiques a la Base d'Instrucció Militar

- SALAS LARRAZÁBAL, R. (1973): *Historia del Ejército Popular de la República*, vol. II. Madrid, Editora Nacional, p. 1.877-1.879.
- SÁNCHEZ, F.; BARROSO CABRERA, R.; MORÍN DE PABLOS, J.; AGUSTÍ GARCÍA, E.; ESCOLÀ MARTÍNEZ, M.; LÓPEZ, M.; PÉREZ-JUEZ GIL, A. (2004): «El patrimonio arqueológico de la Guerra Civil. La protección de espacios asociados a la Guerra Civil española», *Bolskan: Revista de Arqueología del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, núm. 21, p. 171-180.
- TÉRMENS I GRAELLS, M. (1991): *Revolució i Guerra Civil a Igualada (1936-1939)*. Barcelona, Ajuntament d'Igualada-Abadia de Montserrat.

APÈNDIX GRÀFIC

1. Plànol que inclou les àrees del nucli urbà i de l'Obac de les Escomes amb els espais on s'ha intervingut al llarg de les campanyes realitzades.

2. Croquis de la Zona A amb els sectors i els àmbits d'intervenció.

3. Detall de l'emplaçament de la metralladora antiaèria (àmbit I-C).

4. Interior de la pallissa reaprofitada com una de les cuines (àmbit I-J).
Es pot observar l'accés empedrat i la pica, a l'entrada de l'àmbit.

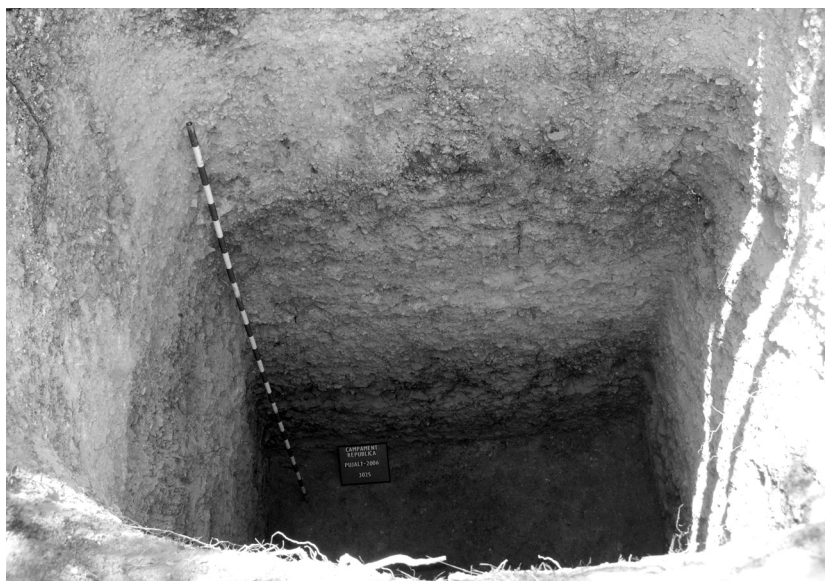
5. Detall de l'àmbit I-G, on a la cantonada es pot observar la xemeneia.

6. Conjunt de tendes còniques o del tipus suís.

7. Emplaçament d'un barracot (àmbit 3-B).

8. Retall de la latrina.

9. Espai al nord del refugi antiaeri (3-G)
on es pot observar el sistema de canalitzacions.

10. Boca del refugi antiaeri integral
amb els forats de l'estructura de fusta
que van construir a l'entrada
per protegir-la.

11. Insígnia metàl·lica amb l'escut
de Catalunya amb la llegenda
«Per Catalunya».